

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'36-112

Ю. В. Козіна

ЗНАХІДНИЙ-РОДОВИЙ ЯК ОСНОВНИЙ ЗАСІБ МАРКУВАННЯ НАЗВ ІСТОТ (ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ)

Розглянуто функції генітива та акузатива крізь призму вираження ними значень істот/неістот та проаналізовано можливі причини заміни старої форми знахідного відмінка новою, омонімічною родовому, в іменниках на позначення живих предметів.

Ключові слова: категорія істот/неістот, функції родового відмінка (заперечний, партитивний, потенційного агенса), категорія перехідності.

Рассмотрены функции генитива и аккузатива сквозь призму выражения ими значений одушевленности/неодушевленности и проанализированы возможные причины замены древней формы винительного падежа новой, омонимичной родительному, в именах существительных, обозначающих одушевленные предметы.

Ключевые слова: категория одушевленности/неодушевленности, функции родительного падежа (отрицательный, партитивный, потенциального агенса), категория переходности.

The article describes the functions of the genitive and accusative through the prism of their expression animation/inanimation and analyzed the possible reasons for the replacement of the old accusative forms by new genitive ones in animated nouns.

Keywords: animate/inanimate category, the functions of the genitive (negativus, partitivus, potential agent), category of transitivity.

Функціонування знахідного відмінка у формі родового – факт загальноновизнаний серед мовознавців. Натомість, генеза заміни давньої форми знахідного відмінка формою родового на позначення назв істот до цього часу остаточно не досліджена. Нині вивчення цього питання можна класифікувати за двома напрямками. Одні вчені (А. Мейє, К. Мюленбах, В. Вондрак, П. Кузнєцов,

© Козіна Ю. В., 2013

Л. Якубинський) зводили сутність процесу до морфологічної аналогії. Згідно з цією концепцією розмежування форм відмінків об'єкта та суб'єкта дії, що існувало в займенниках уже в праслов'янський період могло бути перенесене на інші частини мови, зокрема на іменник, за аналогією. Представники синтаксичної концепції появи форми знахідного-родового (Е. Беренекер, Г. Хабургаєв, О. Шахматов) розглядають знаковий бік мови (фонетико-формальний рівень) у тісному зв'язку з семантико-синтаксичними функціями. Мовознавці наголошують на необхідності «перебудови» фонетичного плану вираження лексем унаслідок настійної потреби в розрізненні форм підмета та додатка в реченні. У свою чергу, О. Томсон пояснює процес закріплення знахідного відмінка в формі родового з позицій семасіології [15, с. 245], що продовжує тезу М. Ломоносова, який свого часу практично довів розбіжності семантики відмінкових форм [9, с. 561].

Незважаючи на низку досліджень з цієї проблематики, причина заміни форми знахідного відмінка у функції прямого об'єкта формою родового при маркуванні назв істот і дотепер у мовознавстві чітко не окреслена і є певною мірою дискусійною.

Мета статті – обґрунтувати можливі причини заміни старої форми акузатива формами генітива при маркуванні назв істот.

На думку В. Виноградова, збіг акузатива і генітива в субстантивах на позначення істот – це найпоказовіша постійна ознака категорії істоти в мові [4, с. 83]. Проте така однозначна кваліфікація цього явища дещо імперативна, адже в мовознавстві панує теорія «понятійних категорій» [10], яка актуалізує семантичний бік мови та ігнорує граматичне вираження значення (різноманітні структурні засоби).

Семантичний напрям у сучасній лінгвістиці представлено численними працями А. Вежбицької. Основною тезою її робіт є те, що граматику кодує значення. На цій підставі дослідниця виділяє значення, граматикулізовані в різних мовах світу у вигляді матриць пізнаваних конструкцій [3, с. 75]. Власне, йдеться про те, що граматикулізовані значення в багатьох мовах світу створюють кілька сценаріїв, одним із яких є «перехідність». Розмежування перехідних та неперехідних конструкцій, що не є чітко вираженим, відіграє ключову роль у багатьох мовах. Так, сучасні знання про різні способи, за допомогою яких це розмежування

може проявлятися в мовах, формують певний «прототиповий сценарій» [Там само, с. 67], «прототипову перехідну дію» [17, I, с. 565], центральними в якій є три семантичні виміри (агенс, пацієнс, дієслово), і кожен із них відповідає одному базовому аспекту прототипової перехідної дії, а відповідно – одній ознаці прототипового перехідного речення [див.: 17].

Позиції А. Вежбицької збігаються з твердженнями Т. Гівона, а саме в тому, що прототиповий об'єкт перехідного дієслова є «безмовною неістотою» [17, I, с. 630]. Тобто, у такий спосіб прототиповий перехідний сценарій фіксує навмисну дію людини, протягом якої вона контролює «безмовні об'єкти» і впливає на них: *рубав дерево, ламає гілку, розводить вогонь, смажить м'ясо, будує притулок* тощо. Подібні дії настільки природні для виживання людей, що «основний сценарій є закодованим практично скрізь в граматиці людських мов» [3, с. 69]. Цікавим є той факт, що речення чітко не регламентовані в усіх аспектах прототипового сценарію, але «відхилення від будь-якого з них може зумовити зниження ступеня синтаксичної перехідності. Значення <...> пропонує максимальний контраст між двома аргументами предиката, одним активним (людина в ролі агенса), іншим пасивним (неживий об'єкт, що підпадає під навмисну дію)» [Там само, с. 68].

Пацієнси на позначення істот одержують у слов'янських мовах диференційоване відмінкове маркування (знахідний-родовий відмінок), у випадках, коли вони відступають від згаданого сценарію перехідності, адже «люди самі є потенційними агенсами й для них менш ймовірно отримання ролі повністю пасивних пацієнтів. Ймовірно, вони будуть або брати участь у дії, або противитися їй, а не залишатися осторонь» [Там само, с. 69]. За аналогією відбувається накладання семантики перехідного дієслова на назву істоти, виражену іменником. За концепцією О. Бондарка, семантика об'єктності тісно пов'язана із семантикою перехідності/неперехідності. Отже, відбувається відповідне їхнє перетинання [2, с. 41]. Відтак, істотність іменника перешкоджає дії повністю перейти на предмет через потенційну активність останнього. Іншими словами, семантика істоти, яку вміщує іменник, знижує ступінь синтаксичної перехідності, показником чого є генітивно-акузативна форма субстантива: ймовірно, саме об'єкт визначає характер дії.

Залежність граматичного вибору відмінка об'єкта від розподілу значень між перехідним дієсловом й іменником знаходить своє підтвердження і у роботах інших науковців [6; 14; 17]. Відштовхуючись від думки О. Потебні про два типи пасивності в мові [12], можна констатувати, що «форма родового відмінка указувала на неповну перехідність (неповного охоплення дією об'єкта), протиставляючись у такий спосіб знахідному відмінку з ознаками повної перехідності (охоплення дією об'єкта)» [6, с. 46]. Як наслідок, «використання форм одного відмінка (родового) у значенні іншого відмінка (знахідного) належить до синтаксичних виявлень мови» [7, с. 50–51]. До того ж категорія перехідності дієслова також не має власного показника й викристалізована саме за здатністю з'єднання з дієсловом іменника у формі акузатива. Зміна відмінкової форми прямого об'єкта сигналізує, насамперед, про зміну категорії перехідності, на чому наголошував В. Крисько, який простежив розвиток взаємодії категорії об'єкта із категорією транзитивності й дійшов висновків про завершення в сучасній мові тенденції «до усунення акузативно-генітивної перехідності за рахунок додаткового розподілу об'єктних форм залежно від значення істоти/неістоти» [8, с. 31].

Таким чином, у сучасній українській мові перехідність дієслова певною мірою залежить від семантики істоти/неістоти іменника, відтак «ознака істоти/неістоти пов'язана із синтаксичною структурою речення й переважно проявляється в позиції прямого об'єкта. Зв'язок дії з об'єктом з'являється в мові змістовно нерівноцінно в живих і неживих об'єктів» [13, с. 36]. Отже, наявна закономірність, що субстантиви на позначення істот граматично оформлюються в ролі прямого додатка при перехідному дієслові.

Для з'ясування інших причини заміни форми знахідного відмінка формою родового важливо розглянути значення відмінків узагалі, «бо відмінок у системі іменників – це не тільки форма словозміни, але й граматико-семантичний фокус, у якому перетинається і поєднується безліч граматичних категорій» [5, с. 107–108]. Зокрема, акузатив, який за семантичними зв'язками і можливостями становить узагальнювальну ланку в системі відмінків слов'янських мов, є основним і типовим засобом вираження значення істоти/неістоти через його первинну функцію об'єкта в реченні. Відмінність об'єктної семантики акузатива від інших відмінків

(у тому числі генітива) полягає у цілісному охопленні об'єкта дією, його означеності. Саме на цю семантичну спеціалізацію відмінків звернув увагу О. Томсон: «Використання родового, на відміну від знахідного відмінка, зумовлено в першу чергу або значенням дієслова, або ж значенням об'єкта» [16, с. 57]. Дослідник чітко поділяє семантику об'єктів на речовинну та предметну, безпосередньо пов'язану з їхнім граматичним оформленням, адже речовинні іменники (що не мають зовнішньої форми, а сприймаються як просторово необмежені маси, речовини: *сир*, *вода*) не можуть бути охоплені дією повністю. Лише конкретні предмети, що є локалізованими у просторі, отримують граматичне маркування на рівні знахідного відмінка [15]. З утратою «речовинного» розуміння предметів, його зовнішнього показника, відбувається певне зближення функцій родового і знахідного відмінків, адже акузатив, хоча й у різних уживаннях, виражає властиві лише йому абстрактні значення, які іноді збігалися зі знахідним відмінком. Конкретніше: форма генітива вже використовувалася в деяких конструкціях для вираження прямого об'єкта (при перехідному дієслові із запереченням (*не имати книги*), а також при позначенні частково охоплюваного дією об'єкта (*испити воды*). Це, мабуть, найдавніша форма застосування родового відмінка (*genetivus negativus* (*заперечний*) і *genetivus partitivus* (*partитивний*), вона наявна в усіх слов'янських і давніх індоєвропейських мовах. Напрошується висновок, що така взаємозамінність знахідного та родового відмінків зумовила використання останнього на позначення прямого об'єкта в реченні. На це вказував ще О. Томсон, який зазначав: «Родовий у формі знахідного, що замінив старий знахідний, за походженням, є родовим відмінком» [15, с. 232]. Причину заміщення форми акузатива саме формою генітива можна вбачати й у семантиці родового відмінка, «яка досить точно відображена його назвою – родовий: «об'єкт, на який звернена дія суб'єкта-мовця, мислиться ним (суб'єктом) як такий, що «рідний», активний, тобто може вступати в інтеракцію. Неважливість цього компонента змісту в об'єктній позиції знахідного відмінка для позначення об'єктів, що є неістотами, зумовлює вживання іменників на їх позначення у формі називного, чим указується на індіферентний, неактивний їхній онтологічний статус» [11, с. 166]. Отже, відбиття «значущості» об'єкта знаходить своє вираження в знахідному відмінку, «який відповідає за вираження власне-об'єктної

семантики, забезпечує можливість поєднання в собі об'єктності з указівкою на істотовий (інтерактивний) чи неістотовий (пасивний) онтологічний статус предмета» [Там само].

Згадані функції генітива (родовий партитивний й родовий потенційного агенса) багато в чому перетинаються, зокрема спостерігається часткове охоплення дією об'єкта, наприклад: *відріж хліба* (не увесь хліб, а шматочок) й *бачу сина* (син може теж бачити суб'єкта, може рухатися, тобто дії можуть перетинатися). На цій підставі деякі учені (О. Шахматов, В. Виноградов, О. Томсон та ін.) акцентували увагу на тій особливості, коли значенню родового відмінка протиставлялося значення акузатива, тобто «у придієслівному вживанні родовий відмінок протиставляється знахідному відмінку, тому що поняття, виражене дієсловом, поширюється або відноситься не до всього обсягу іменника» [4, с. 145]. Суголосним є твердження: «При розмежуванні знахідного і родового семний набір відмінкових форм відносно нейтральний, проте окремі зрушення змістовної парадигми помітні в назвах конкретних предметів і явищ, що властиве мовній відтворюваності через родовий відмінок, наприклад: *Черниш шукає ворожих кулеметів* (О. Гончар) і *Черниш шукає ворожі кулемети...*» [1, с. 35]. Отже, при заміні акузатива формою родового з'являється вказівка на частковість об'єкта. Специфіку вживання родового розділового в генезі знахідного відмінка в формі родового розглядає А. Мейє, акцентуючи, що родовий партитивний певною мірою фіксує вживання генітива замість акузатива [18, с. 147], до того ж: «Accusativus означає найповніше, найбезповоротніше оволодіння предметом з боку поняття, закладеного в дієслові» [цит. за 4, с. 145].

На уніфікацію флексій двох згаданих відмінків указують заперечні конструкції, у яких генітив заступає форми старого акузатива. Ще О. Потєбня зазначав, що заперечення руйнує колишній зв'язок дієслова з об'єктом [12]. Саме розбіжності у відношенні дієслова до об'єкта у стверджувальних та заперечних конструкціях стали поштовхом до заміни відмінкової форми. Таку позицію підтримує О. Томсон з огляду на те, що «заперечне дієслово означає абстрактну дію і виконує функцію вказівки на умови, що виникають при відсутності такої дії» [16, с. 74], наприклад: «*Я не приніс молока*», – тобто молоко залишилося, де було, дія розбіглася з об'єктом. У випадку, коли мовець заперечує

безпосередньо дію, уживається конструкція зі знахідним відмінком: «*Не приніс я молоко*», – отже, уявна дія не відбулася. Шляхом аналізу подібних прикладів О. Томсон доходить висновку, що «не саме заперечення, а відомого типу синтаксичні значення, властиві іншим заперечним реченням, викликали потребу у використанні родового відмінка» [Там само, с. 75].

Отже, причина заміни форми знахідного відмінка саме формою генітива при маркуванні назв істот прихована в подібному значенні згаданих відмінків, адже семантика родового партитивного, заперечного та потенційного агенса виражена в маркуванні об'єкта, частково охопленого дією (*принести молока, з'їсти хліба*). На рівні знахідного відмінка субстантиви на позначення неживих предметів повністю підпадають під дію перехідного дієслова, і показником цього виступає форма номінатива, тоді як іменники на позначення істот відходять від «прототипового сценарію» (знижують ступінь перехідності дії унаслідок активності, конкретності), що на граматичному рівні зафіксовано формою акузатива, омонімічною родовому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Безпояско О. К.** Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К.: Наук. думка, 1991. – 169 с.
2. **Бондарко А. В.** Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность: монография / А. В. Бондарко. – СПб.: Наука, 1992. – 304 с.
3. **Вежбицкая А.** Семантические универсалии и описание языков: Грамматическая семантика. Ключевые концепты культур. Сценарии поведения / А. Вежбицкая; [пер. с англ. А. Д. Шмелева; под ред. Т. В. Бульгиной]. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 777 с.
4. **Виноградов В. В.** Русский язык: грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов; [отв. ред. Г. А. Золотова]. – [3-е изд., испр.]. – М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.
5. **Виноградов В. В.** Современный русский язык / В. В. Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1940. – Ч. II. – 590 с.
6. **Ильченко О. С.** Семантика грамматики: оппозиция одушевленности-неодушевленности в синхроническом и диахроническом аспектах: дис. ... канд. филол. наук / О. С. Ильченко. – Краснодар, 2004. – 231 с.

7. **Истрина Е. С.** Руководство по истории русского языка / Е. С. Истрина. – Петроград: Я. Башмаковъ и К, 1915. – 114 с.
8. **Крысько В. Б.** Переходность, объект, одушевленность в истории русского языка: дис. ... доктора филол. наук / В. Б. Крысько. – М., 1994. – 454 с.
9. **Ломоносов М. В.** Российская грамматика // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений: в 11 т. / М. В. Ломоносов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. VII. – С. 389–578.
10. **Мещанинов И. И.** Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – 387 с.
11. **Мороз Т. Ю.** Проблема невідмінюваних іменників в аспекті ладу та норми мови / Т. Ю. Мороз // Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві: зб. статей за матеріалами Всеукр. наукової конференції. – Х., 2006. – С. 191–199.
12. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1. – 536 с.
13. **Ревзина О. Г.** Общая теория грамматических категорий / О. Г. Ревзина // Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. – М.: Наука, 1973. – С. 5–38.
14. **Томсон А. И.** К вопросу о возникновении род.-вин. п. в славянских языках. Приглагольный род. п. в праславянском языке / А. И. Томсон // ИОРЯС Императорской Академии наук. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. III. – С. 281–302.
15. **Томсон А. И.** Родительный-винительный падеж при названиях живых существ в славянских языках / А. И. Томсон // ИОРЯС Императорской Академии наук. – СПб., 1908 – Т. XIII. – Кн. II. – С. 232–264.
16. **Томсон А. И.** Избранные работы по морфологии славянских языков: Развитие категории одушевленности / А. И. Томсон; [вступ. ст. В. К. Журавлева, И. В. Журавлева]. – М.: КТМКнига, 2006. – 128 с.
17. **Givon T.** Syntax: a functional-typological introduction: 2V. / T. Givon. – Amsterdam: Benjamins Pub. Co, 1990. – V. 2.
18. **Meillet A.** Recherches sur l'emploi du genitive-accusatif en vieux-slave / A. Meillet. – Paris: Bouillon, 1897. – 198 p.

Надійшла до редколегії 05.02.2013